

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٤٩ ٤٢٨

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد M.A

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

داروسازی در دوره قاجار

استاد راهنما:

دکتر محمدنبی سلیم

۱۳۸۹/۱۰/۵

۵

استاد مشاور:

دکتر محمد علی علیزاده

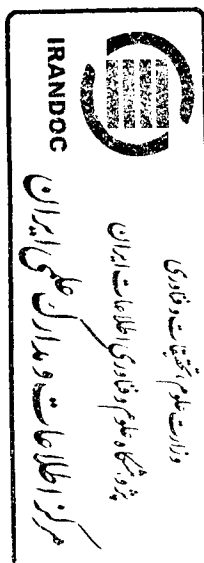
نگارش:

زهرا غلامی

تابستان ۱۳۸۹

ب

۱۴۹۶۲۸

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A.»

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

داروسازی در دوره قاجار

نگارش:

زهرا غلامی

تابستان ۱۳۸۹

۱۳۸۹/۱۰/ ۵

۱- دکتر محمد نبی سلیم

۲- دکتر محمد علی عزیزاده

۳- دکتر مهتری ادیسی

۴- حسن شادپور

هیات داوران:

سپاسگزاری

پروردگارا! ای هستی بخش! وجود مرا بر نعمات بی کرانت توان شکر نیست. الهی! مرا مدد کن تا دانش اندکم، نردبانی نباشد برای فزونی تکبر، حلقه ای نباشد برای اسارت و دست مایه ای نباشد برای تجارت، بلکه گامی باشد برای تجلیل از تو و متعالی ساختن زندگی خود و دیگران. اکنون در پایان این بی انتهای نگارنده برخود واجب می داند از کلیه اساتید و بزرگوارانی که در این رهگذر وی را یاری نمودند مراتب تشکر و قدردانی خود را ابراز دارد.

با سپاس فراوان از استاد عزیز و فرزانه جناب آقای دکتر محمدنبی محسن سلیم که در جایگاه استاد راهنمای این پایان نامه با الطاف بی شائبه و راهنمایی های بی دریغشان، یاور اصلی نگارنده بودند و بی گمان بدون یآوری ایشان هرگز نمی توانستم راه دشوار تحقیق را پیمایم. همچنین قدردانی از استاد گرانقدر و بزرگوار جناب آقای دکتر محمدعلی علیزاده به عنوان استاد مشاور پایان نامه، که صبورانه و خالصانه آنچه می دانستند بر صاحب این قلم ارزانی داشتند، بر من واجب می نماید. اگر نبود لطف و سخاوت این دو بزرگوار، هرگز نمی توانستم امروز در این جایگاه حاضر شوم و کاری علمی و درخور ارائه دهم. اگر قرار باشد تا برای نواقص این پژوهش تحصیلی کسی مورد ملامت قرار گیرد، آن خود نگارنده است که نتوانست از خرمن دانش و معرفت استادان گرانپایه، به حد مکفی خوشه برچیند.

نیز بایسته است از تمامی اساتید گروه کارشناسی ارشد تاریخ من جمله جناب آقای دکتر حمید مشعوف و سرکار خانم دکتر مهری ادیسی که در طول این دوره آموزشی افتخار شاگردیشان را داشته ام، تشکر نمایم. و با سپاس از استاد داور این پایان نامه، که زحمت داوری این پژوهش را برعهده گرفته اند.

عرض تشکر و قدردانی از تمام عزیزانی که یاریم دادند تا این پژوهش در این قالب هویدا گردد، بر من فرض است؛ پس از جناب دکتر حسن فرسام استاد داروسازی دانشگاه تهران و جناب آقای محسن روستایی مؤلف کتاب تاریخ طب و طبابت در ایران و پرسنل کتابخانه ملی ایران، گنجینه اسناد ملی، فرهنگستان علوم پزشکی، کتابخانه دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، دانشکده علوم پزشکی سمنان و کتابخانه های عمومی شهر سمنان و مؤسسه طب سنتی ایران و مسئولین کتابخانه های دیگر و در مجموع کلیه کسانی که به نگارنده لطف داشتند و او را به ادامه کار امیدوار ساختند، قدردانی می نمایم.

با سپاس از پدر و مادر عزیزم دو فرشته زمینی که با هر غروب خورشید آنها روزی را از دست دادند تا من با طلوع فردا، روزی را بدست آورده باشم و با وجود خود چشمانم را روشنی و دلم را گرمی بخشیدند و در طول زندگی و تحصیلات از محبتها و الطاف آنها بهره مند شدم. به علاوه همسر عزیز و مهربانم که صبورانه مرا یاری رساند و امید دارم او نیز مراحل تحصیل را با موفقیت طی کند و نوگل زندگانی ام امیررضا که با وجود نوباوگی، نبود مرا در هنگامه تفحص و تحقیق تحمل کرد. و تشکر می کنم از خواهرم «فاطمه» و برادرم «علیرضا» و همه دوستان و آشنایانی که نتوانستم نام عزیزشان را در این جا ذکر کنم؛ ولی حقشان بر گردنم باقی خواهد ماند.

تقدیم به

پدرم که همیشه یاورم بود و به چشمان پرفروغش که همیشه مشعلدار هدایت‌م بود

و

به دریای بی انتهای مهر مادر که گلوآژه‌های عشق در سینه اش تقدیس می شود

و

به همسر عزیز و مهربانم که خلاصه ی همه ی خوبی هاست

و

به پسر گلم «امیررضا» که سختی های دوران تحصیلم را با تمام کودکی اش تحمل کرد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه
۴	فصل اول: کلیات
۵	۱-۱- اهداف تحقیق
۵	۲-۱- پیشینه تحقیق
۶	۳-۱- پرسشها و فرضیات
۶	۴-۱- روش تحقیق
۹	۵-۱- معرفی و نقد منابع
۱۴	فصل دوم: نگاهی به تاریخ پزشکی و داروسازی در جهان و ایران
۱۵	۱-۲- پیشینه پزشکی در جهان
۲۰	۲-۲- داروسازی در غرب
۲۴	۳-۲- داروسازی در دوره رنسانس
۲۴	۴-۲- داروشناسی در قرن هفدهم
۲۵	۵-۲- داروسازی در آریایی ها و اساطیر ایران
۳۴	۶-۲- داروسازی در دوره ایران باستان
۴۰	۷-۲- داروسازی در دوره اسلام
۴۶	۸-۲- داروسازان و پزشکان معروف
۵۲	۹-۲- داروسازی در دوره مغول و تیمور
۵۴	۱۰-۲- داروسازی در دوره گذار (از صفویه تا اول قاجاریه)
۶۶	فصل سوم: تاریخ و تمدن ایران در عصر قاجار
۶۷	۱-۳- قاجار از ابتدا تا تکاپو برای حکومت

۶۷	۱-۱-۳- اصل و نسب قاجار
۶۸	۲-۱-۳- برآمدن قاجارها
۷۰	۳-۱-۳- از تأسیس تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه
۸۳	۴-۱-۳- واپسین سلاطین قاجار
۸۹	۲-۳- فرهنگ و تمدن
۸۹	۱-۲-۳- سیر اصلاحات در قاجار
۱۰۱	۲-۲-۳- اوضاع علمی و فرهنگی ایران (رویگرد به مدرنیسم)
۱۱۰	فصل چهارم: سیر تکوین داروسازی و پزشکی نوین در دوره قاجار
۱۱۱	۱-۴- وضعیت بهداشت در عصر قاجار (در دوره سنتی)
۱۱۳	۲-۴- بیماریهای واگیروهمه گیر در دوره قاجار
۱۳۹	۳-۴- جایگاه دانش پزشکی و داروسازی و معضلات آن در دوره اول قاجار
۱۴۶	۱-۳-۴- روش های درمان در عصر قاجار
۱۷۸	۲-۳-۴- دندان پزشکی و دندانسازی به شیوه سنتی
۱۸۱	۳-۳-۴- داروساز سنتی (عطار)
۱۹۸	۴-۴- رشد دانش پزشکی و داروسازی نوین در نیمه دوم قاجاریه
۲۱۲	۵-۴- تقابل داروگیاهی و داروسازی
۲۱۷	۶-۴- بررسی تحولات اثر گذار بر دارو سازی ایران
۲۱۷	۱-۶-۴- تحولات فرهنگی اثر گذار در داروسازی ایران عصر قاجار
۲۲۳	۲-۶-۴- ورود پزشکان خارجی
۲۲۸	۳-۶-۴- فعالیتهای پزشکی موسیونرها
۲۳۲	۴-۶-۴- اعزام محصل به خارج
۲۳۷	۵-۶-۴- مدارس جدید در ایران
۲۴۰	۶-۶-۴- دارالفنون
۲۶۲	۷-۶-۴- بیمارستانهای دول بیگانه در ایران

- ۲۶۶ ۳-۶-۸-بیمارستانهای ایرانی به سبک جدید
- ۲۷۲ ۴-۷-پزشکان ایرانی و خارجی فعال در زمینه داروسازی
- ۲۷۲ ۴-۷-۱-پزشکان ایرانی
- ۲۹۴ ۴-۷-۲-پزشکان خارجی دوره قاجار
- ۳۱۳ ۴-۸-نهادهای جدید التأسيس در زمینه علم داروسازی

۳۳۰ نتیجه گیری

پیوستها

۳۳۳ پیوستها (نام اقلامی از داروهای ایرانی ، فهرست نسخه های خطی ، سند، عکس)

۳۳۳ پ-۱-نام اقلامی از داروهای ایرانی:

۳۵۴ پ-۲-فهرست نسخه های خطی

۳۶۶ نسخه های خطی

۳۶۶ پ-۱- محمد مهدی ابن شاه کرم نسخه خطی منبع الحیوه

۳۶۷ پ-۲- محمد مهدی ابن شاه کرم نسخه خطی منبع الحیوه

۳۶۸ پ-۳- محمد مهدی ابن شاه کرم نسخه خطی منبع الحیوه

۳۶۹ پ-۴- محمد مهدی ابن شاه کرم نسخه خطی منبع الحیوه

۳۷۰ پ-۵- محمد مهدی ابن شاه کرم نسخه خطی منبع الحیوه

۳۷۱ پ-۶- محمد مهدی ابن شاه کرم نسخه خطی منبع الحیوه

۳۷۲ پ-۷- میرزا کاظم خان نسخه خطی ، اصول شیمی آلی

۳۷۳ پ-۸- میرزا کاظم خان نسخه خطی ، اصول شیمی آلی

۳۷۴ پ-۹- میرزا کاظم خان نسخه خطی ، اصول شیمی آلی

۳۷۵ پ-۱۰- میرزا کاظم خان نسخه خطی ، اصول شیمی آلی

۳۷۶ پ-۱۱- میرزا کاظم خان نسخه خطی ، اصول شیمی آلی

۳۷۷ پ-۱۲- میرزا کاظم خان نسخه خطی ، اصول شیمی آلی

- ۳۷۸ پ-۱۳- میر محمد مومن بن طیب، نسخه خطی، تحفه المومنین در علم طب
- ۳۷۹ پ-۱۴- میر محمد مومن بن طیب، نسخه خطی، تحفه المومنین در علم طب
- ۳۸۰ پ-۱۵- میر محمد مومن بن طیب، نسخه خطی، تحفه المومنین در علم طب
- ۳۸۱ پ-۱۶- میر محمد مومن بن طیب، نسخه خطی، تحفه المومنین در علم طب

اسناد

- ۳۸۲ پ-۱- نامه اداری، وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه درباره مشخص نمودن وضعیت داروخانه ها
- ۳۸۳ پ-۲- اجازه نامه فعالیت داروخانه ها در شهرستان قزوین توسط، وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
- پ-۳- جواب اداره معارف قزوین به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه درباره اعلام لیست داروخانه های

قزوین

- ۳۸۴ پ-۴- نامه اداره معارف قزوین به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه درباره امتحان گرفتن از واجبین

- ۳۸۵ شرایط برای تاسیس داروخانه در قزوین

- پ-۵- نامه اداره معارف قزوین به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه درباره اجازه تاسیس داروخانه صحت

- ۳۸۶ در قزوین

- پ-۶- نامه اداره معارف قزوین به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه درباره تصریح جواب درخواست مجوز

- ۳۸۷ داروخانه در قزوین

- پ-۷- جوابیه وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه به اداره معارف قزوین در باره جوابیه درخواست مدارک

- ۳۸۸ پزشکی المثنی

- پ-۸- نامه اداره معارف قزوین به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه درباره چگونگی الصاق تمبر بر

- ۳۸۹ مدارک پزشکی در قزوین

- پ-۹- نامه اداره معارف قزوین و اوقاف مستظرفه در باره چگونگی برگزاری و نحوه امتحان داروسازی و نمرات

- ۳۹۰ کسر شده در قزوین

- ۳۹۱ پ-۱۰- استشهاد نامه در باره تایید طبابت مجد الحکما

- ۳۹۲ پ-۱۱- تصدیق نامه طبابت هاکوبیانس

پ-۱۲- تصدیق نامه طبابت حاجی آقا میرزا محمود خان قزوینی

۳۹۳

عکس

۳۹۴

پ-۱- عکس میرزا علی دکتر ، رئیس الطباء

۳۹۴

۳۹۵

پ-۲- عکس مربوط به طیبیان حافظ الصحه

۳۹۶

پ-۳- عکس مربوط به دکتر ارسطو خان نفیسی

۳۹۷

پ-۴- عکس مربوط به فخر الدین الطباء

۳۹۸

پ-۵- عکس مربوط به عطاری قدیم

۳۹۹

پ-۶- عکس مربوط به عطار دوره گرد

۴۰۰

پ-۷- عکس مربوط به سردر مدرسه دارالفنون

۴۰۱

منابع و مأخذ

۴۲۳

چکیده انگلیسی

چکیده

این پژوهش شرحی است از داروسازی ایران در عصر قاجار و کوششی است در راستای آشنایی با اوضاع پزشکی و داروسازی ایران در دوران گذار از سنت به مدرنیسم. مهمترین تحولاتی که در زمینه بهبود دانش پزشکی و داروسازی و برای افزایش سطح بهداشت عمومی در جامعه اتفاق افتاد؛ در دوران زمامداری دودمان قاجاریه و طی سده های ۱۳ و ۱۴ ق / ۱۹ و ۲۰ م چهره نمود. با توجه به اهمیت چنین تحولاتی، این پژوهش می کوشد تا با اشاره به شیوه های قدیم و جدید درمان و روند استفاده از داروهای گیاهی و شیمیایی توسط جامعه پزشکان و داروسازان کشور، تاثیرات تحولات داروسازی را در افزایش سطح بهداشت عمومی و کاهش مرگ و میر سالانه مورد بحث قرار دهد و نتایج شیوع دانش پزشکی و داروسازی نوین در ایران و نتایج متعدد آن را بر حیات اجتماعی و رشد فرهنگی و علمی کشور در عصر قاجار به بوته بحث و انتقاد بکشاند.

با توجه به اهمیت مطالعات فارمالوژیک در پیشگیری و درمان بیماری های عمومی در کشور، به ویژه در ادوار شیوع امراض مسری و تاثیرات آن بر کاهش جمعیت و بروز قحطی، ایجاد ناامنی و ... پژوهش حاضر می تواند نمونه ای موردی و شاخص را از این معضل و بحران احتمالی ارائه دهد. حائز اهمیت است که هنوز هم گهگاه بیماری های واگیردار در کشور شایع می شوند که ضرورت مطالعات و درمانهای دارویی در رفع آنها مورد غفلت قرار می گیرد.

کلید واژگان: ایران، قاجار، پزشکی، داروهای گیاهی، داروسازی، بهداشت عمومی

مقدمه

و إِذَا مَرَضْتُ فَبُهِوْ يَشْفِين

در دفتر طبیب خرد باب عشق نیست - ای دل به درد خو کن و نام دوا مپرس
ما قصه سکندر و دارا نخوانده ایم - از ما بجز حکایت مهر و وفا مپرس

بیان مسئله:

یکی از جنبه ها و ویژگی های تحولات علمی و ساختار نظام مند علوم عقلی و تجربی در ایران را باید در مبحث فرایند شکوفائی دانش پزشکی و کارکرد انواعی از آن همچون داروسازی و گیاه شناسی پیگیری نمود. با توجه به پیشینه بسیار دیرپا و ارزنده علم طب در ایران از عهد باستان تا دوران اخیر ، تامل بر فرایند دگرگونی های دانش پزشکی لازم می نماید.

همگان می دانند ، از آنجا که ایرانیان حیات مادی را مرکب از چهار عنصر خاک ، آب ، هوا و آتش می دانستند ، لذا چنین می پنداشتند که بدن انسان نیز مرکب از همین عناصر تلقی می شد، پس چون مهمترین عامل بیماری غذا تصور می شد؛ داروشناسان روزگاران کهن غذاها را به سرد و گرم تقسیم کرده و گاه چنین تجویز می نمودند که اگر کسی تب شدید دارد ، طبع گرم پیدا کرده و باید غذاهای سرد بخورد. مع هذا ، دانش پزشکی در ایران منحصر به کشف درمان بیماریهای مسری نبود ولذا شماری از آثار علمی پزشکان حاذق ایرانی تا مدتهای مدید از مراجع مهم علم طب در مدارس علمی جهان محسوب می شد. منجمله تحقیق یا نگارش در باره جذام ، ابله ، سرخک و بیماریهای مسری و یا در خصوص مامائی، داروشناسی و حتی معالجه امراض روحی از دیگر اقدامات دانشمندان ایرانی بود. اصولاً از اواسط سده ۱۱ ق بود که دانش پزشکی ایرانی به سمت مطالعات داروشناسی روی کرد و در پی ورود پزشکان اروپایی به ایران در سده ۱۳ ق و آشنایی اطبای ایرانی با شیوه های نوین پزشکی، تلاش هایی برای استفاده از متدهای درمانی کارآمد و تلفیق داروسازی سنتی و مدرن صورت پذیرفت. تدریس طب نوین در مدارس عالییه داخل و اعزام دانشجویان پزشکی به خارج، از جمله پویشهایی بود که بر روز آمد کردن دانش پزشکی و نیز داروسازی

در ایران در دوران زمامداری خاندان قاجار تاثیر گذاشت. تحقیقات پزشکان خارجی نظیر پولاک و ویشار و.. در زمینه شناسایی داروهای گیاهی و معرفی انواع داروهای موثر و روش های درمان قابل استفاده در ایران ، به نوبه خود بر توجه به واکسیناسیون و پیشگیری از بیماریهای واگیردار و تأسیس مؤسسات بهداشت و درمان (ایجاد درمانگاهها و داروخانه ها) در دوره های بعد بلاواسطه اثر گذاشته است.

فصل اول:

کلیات

۱-۱- اهداف تحقیق

با توجه به اهمیت موضوع فوق الذکر و تاثیر آن بر جامعه و فرهنگ و بهداشت عمومی ایران عصر قاجار، در این پژوهش کوشیده شد تا به تمام این موارد پرداخته شود. متغیرهای اصلی مسأله، داروسازی، داروهای گیاهی و متغیرهای فرعی آن: طب، بیماریهای واگیر، پزشکان اروپایی و.. می باشد. چرا که به نظر می آید مناسبات ایران و غرب در عصر قاجار بر توسعه و پویایی علوم از جمله پزشکی و پیراپزشکی و داروسازی اثر مستقیم و بلاواسطه داشت.

از این روی، در پایان نامه حاضر به بررسی جنبه های مختلف دانش داروسازی در ایران طی دوره قاجار و با رویکرد به ریشه یابی نقاط قوت و ضعف این دانش در مسیر گذار از داروسازی سنتی به مدرن و تحلیل علل و نتایج دگرگونی های مختلف و اثرگذاری در این زمینه پرداخته می شود. در حقیقت، هدف نگارنده شناخت زوایای تاریک تاریخ علوم در ایران معاصر و تبیین علل و نتایج فراز و فرود دانش داروسازی در گذر زمان و نیز بررسی ابعاد مختلف تحول داروسازی است، تحولی که به توسعه علم پزشکی و انطباق داروسازی سنتی با داروسازی مدرن منجر گردید.

بررسی و مطالعه وضعیت پزشکی و مشکلات بهداشتی و بروز بیماریهای واگیر و همه گیر در دوره قاجار، بیش از هر موضوعی برای محقق، شرائط فرهنگی و تمدنی جامعه این دوره را متبلور می سازد و از آنجا که پزشکی و شیوه های نوین درمان و بهره گیری از داروهای مورد استفاده، نقش مهمی در سلامت جامعه و به تبع آن پیشرفت سطح فرهنگی و اقتصادی ایفا می نماید؛ لذا شناخت این پدیده جدید و تحولات آن در جامعه انگیزه اصلی این تحقیق را به وجود می آورد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در باب دانش پزشکی کتابهای متعددی به خامه آقایان سیریل الگود، محسن روستائی، حسن تاج بخش، محمدتقی سرمدی و..نگاشته شده است و در دسترس خوانندگان امروزمین قرار دارد. همچنین است نوشته های کلی برخی از مورخین و نویسندگان اروپائی که به ایران سفر کرده و در نوشته های خود اشاراتی هر چند کوتاه به این موضوع داشته اند. همچون سفرنامه های یاکوب پولاک، جان ویشار، کارلاسرنا و .. مع

هذا در باره داروسازی ایران، خواننده ناگزیر است تا به کتابهای فوق الذکر مراجعه و با دشواری مطالب مورد نیاز خود را از لابلای مباحث مطول این دست آثار جستجو و استخراج نماید. از این روی، به نظر می آید در باره داروسازی، خاصه دوران قاجار، تحقیق مستقل و کاملی صورت نگرفته باشد و سوالات متعددی در باره ارتباط این رشته با دیگر مباحث دانش پزشکی مغفول مانده است که امید است این پژوهش به آنها بپردازد.

۱-۳- پرسشها و فرضیات

به همین خاطر در طی مراحل پژوهش سوالات عدیده ای به ذهن نگارنده رسید. اما سوال اصلی این پژوهش آن است که:

چه عواملی به تأسیس دانش و فن داروسازی نوین در دوره قاجار منجر شد و نتایج آن چه بود؟

اما سوالات فرعی در ارتباط با موضوع این پایان نامه را می توان به قرار ذیل معرفی کرد:

۱- عوامل خارجی تا چه اندازه می توانستند بر روند تحولات دانش داروسازی ایران اثر گذار باشند؟

۲- مهمترین عوامل داخلی موثر بر توسعه علم داروسازی از نیمه دوم قاجار به بعد چیست؟

در ارتباط با سوالات فوق، چند فرضیه مطرح است.

۱- به نظر می رسد که نخستین جنبه های مناسبات علمی نظیر: اعزام محصل، استخدام پزشکان

خارجی، نقشی بسیار اثرگذار و مهمی بر آشنایی ایرانیان با دانش داروسازی و داروهای نوین داشته است.

۲- این گونه به نظر می آید که عوامل فرهنگی تاثیرات مستقیم و بلاواسطه ای بر رشد دانش داروسازی

داشته است، از جمله تأسیس دارالفنون که بعدها به ایجاد مدرسه داروسازی و انستیتو پاستور منجر شد.

۳- به نظر می رسد تقابل و تعامل داروهای گیاهی و سنتی با داروهای جدید و شیمیایی در این دوره به

وقوع می پیوندد و در نتیجه توانمندی دانش پزشکی و بالتبع افزایش سطح بهداشت عمومی را در پی دارد.

۱-۴- روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش کتابخانه ای و بر پایه فیش برداری و گردآوری اطلاعات از منابع و ماخذ

مختلف بوده است که در پایان، ترکیبی از اطلاعات تاریخی را به دست داده و با جمع بندیها و تحلیل های

نگارنده شکل یک پایان نامه را به خود گرفته است. لذا تا جایی که امکان داشت از منابع دست اول بیشتری استفاده شد؛ چرا که این دست آثار اطلاعات موثق و مفیدتری در مورد داروسازی و داروسازان این دوره ارائه داده اند، صاحب این قلم ضمن فیش برداری گزیده نویس، به انطباق داده های اطلاعاتی نیز پرداخته و در نهایت سعی کرده است در حد بضاعت علمی اندک خویش، پژوهشی منسجم را ارائه دهد. در این راستا، بهره گیری از اسناد منتشر شده و روزنامه های دوره قاجار و همچنین نسخ خطی مربوط به دانش پزشکی و داروسازی از عصر قاجار مد نظر قرار داشت.

سازماندهی پژوهش

این پژوهش در ۵ فصل تنظیم شده است:

فصل اول: به کلیات اختصاص دارد.

فصل دوم: به تاریخ پزشکی و داروسازی در جهان و ایران می باشد که به دانش پزشکی بشر از زمان اساطیر تا دوران معاصر پرداخته است.

فصل سوم: در این بخش به تاریخ و تمدن ایران عصر قاجار از جمله اوضاع سیاسی و اجتماعی و فرهنگی این دوره پرداخته است.

فصل چهارم: به پزشکی نوین و داروسازی در دوران قاجاریه پرداخته و به بهداشت، بیماریها، روش درمان و داروهای این عصر اختصاص دارد.

فصل پنجم: به نتیجه گیری و کتابنامه و پیوستها اختصاص دارد.

موانع تحقیق

تدوین این پژوهش دشواریهایی به همراه داشت، از آنجایی که در باب موضوع این پایان نامه کمتر پژوهش شده و کتابهای محدودی در ارتباط مستقیم با این موضوع وجود دارند، لذا گردآوری مطالب بعضاً پراکنده و مجزای برخی از نوشته ها کاری دشوار بود و به دلیل ناآشنائی نگارنده با دانش مذکور، تحلیل داده ها نیز پیچیده و طاقت فرسا بوده است. گرچه دستیابی به منابع و ماخذ مورد نیاز این پژوهش - که از تنوع و تعدد خاصی برخوردار بود- به دلیل پراکندگی کتابخانه ها، موسسات و پایگاههای اطلاعاتی بسیار مشکل بود

و نیاز به صرف وقت و هزینه گزاف داشت؛ اما شاید مشکل اصلی، عدم یک دست بودن برخی مطالب و گرایشهای مختلف نویسندگان بود که نگارنده را در مقایسه و نتیجه گیری با مشکل مواجه می نمود.

در هر حال ، انجام این تحقیق همانند پژوهشهای دیگر با مشکلات خاص خویش ، نظیر عدم همکاری بعضی از موسسات علمی و فرهنگی و عدم توافقی زمان پژوهش با دوره لازم برای بررسی جامع اسناد و منابع متعدد و نیز کمبود مدارک غیرچاپی در زمینه تاریخ داروسازی و در کل نارسایی موجود در شبکه اطلاع رسانی کشور رو به رو بوده است. و لذا در جریان پژوهش زمان زیادی صرف مطالعات جانبی شد.

نگارنده ادعا ندارد که تحقیقی جامع و تحلیلی مفصل از تاریخ داروسازی دوره قاجار ارائه داده است ، بلکه با استفاده از منابع و مدارک موجود و راهنمایی و ارشاد اساتید گرانقدر راهنما و مشاور و بضاعت اندک علمی خویش توانست تحقیقی صورت دهد که انگیزه ای برای انجام پژوهشی بزرگتر پیرامون تاریخ پزشکی و داروسازی قاجار در آینده نزدیک گردد. همچنین خود را بی نیاز از رهنمودها و انتقادات مفید ندانسته بلکه آن را وسیله ای برای ارتقاء کیفی پژوهش تلقی می نماید. نهایتاً اینکه مسلماً این اثر دارای نواقص و کاستیهایی می باشد که امید است اهل تحقیق به دیده اغماض به آن نگریسته و از راهنمایی هایشان نگارنده را بی بهره نگذارند.

۱-۵- معرفی و نقد منابع

در سده های ۱۱ و ۱۲ هـ ق که زمینه بیداری نسبی و خودآگاهی ایرانیان فراهم شد تلاش هایی در عرصه تاریخ نگاری نیز صورت گرفت. به طوریکه بر کیفیت و کمیت این آثار افزوده شد. در این دوره خصوصاً عصر صفوی، برخی از مورخان با ارائه اطلاعات و استناد به مدارک و ذکر اوضاع اجتماعی، فرهنگی و تاحدی انعکاس برخی دیدگاههای شخصی زمینه تحول در تاریخ نویسی سنتی ایران را فراهم آوردند.

در عصر قاجاریه، آثار تاریخی تنوع بیشتری یافت. به نحوی که نگارش آثاری چون سفرنامه ها، خاطرات، ترجمه ها، خودنوشته ها و غیره رواج یافت. در این دوره جهشی در تاریخ نویسی پدید آمد. بدین ترتیب بر انبوهی آثار تاریخی و منابع اطلاعاتی افزوده شد و زمینه نقد و بررسی تاریخ گذشته فراهم گردید. نگارنده بواسطه اهمیت این دوره و با توجه به تنوع کتب تاریخی، ضمن معرفی منابع مهم تاریخ قاجار، در حد ضرورت به نقد و تحلیل برخی از مهمترین آنها پرداخته است.

هر پژوهشی تاریخی متکی بر شناسنامه کامل از منابعی است که مورد استفاده قرار می گیرد به عبارت دیگر هر تحقیق تاریخی بدون معرفی منابع آن ناقص و غیرعلمی است. چرا که منابع، سنگ بنای تحقیقات تاریخی هستند. منابعی که در این پایان نامه مورد استفاده قرار گرفته است را می توان به دو گروه تقسیم کرد:

۱- منابع دسته اول ۲- منابع دسته دوم یا مطالعات و تحقیقات جدید

از آنجایی که نقد و بررسی منابع بخش مهم تحقیقات است، نگارنده را مکلف ساخت به بررسی منابعی که با پزشکی و داروسازی دوره قاجار در ارتباط است نیز بپردازد.

منابع دسته اول دو دسته اند. منابع داخلی و منابع خارجی که عمدتاً شامل آثار مورخین عصر قاجار و تحقیقات محققین و مستشرقین اروپائی که در دوره قاجار در ایران انجام دادند، می باشد. همچنین در بخش منابع، بیشتر بر آثاری تاکید شده که مولفین آنها به اسناد و فرامین دولتی دسترسی داشته، یا با شاه و دیگر کارگزاران حکومت روابط نزدیکی داشته اند و یا خود از کارگزاران حکومت و درباریان بوده اند و بصورت طبیعی در جریان چگونگی گردش امور کشور و تغییر و تحولات دستگاه حکومت قرار می گرفتند این منابع حاوی اطلاعات مفیدی هستند که اطلاعات خوبی را به ما می دهند. البته این کتب اگرچه دارای محاسنی از جمله پرداختن به برخی جزئیات و سندیت آنها می باشد اما معایبی دارند از جمله می توان به غیر بومی نگری و بیشتر صرف وقایع نویسی بودن آنها اشاره نمود.

برای نمونه می توان به شرح زندگانی من تألیف عبدالله مستوفی را نام برد. منبع مستوفی در نگارش این کتاب مسموعات و مشهودات عینی و اسناد و مدارک خانوادگی و روزنامه های رسمی بوده است. در نگارش رساله حاضر در مباحث گوناگون از این اثر استفاده شده است.

محمدحسن اعتمادالسلطنه نیز یکی دیگر از مورخین عصر قاجار می باشد که کتب مهمی در این دوره به یادگار گذاشته است از جمله همراه البلدان و مائر السلطان و غیره از آنجایی که وی در این دوره می زیسته و از نزدیک رخ دادهای این دوره را مشاهده کرد، کتابهای وی بسیار مفید می باشند و نگارنده مطالب فراوانی در مورد دارالفنون و پزشکان و معلمان دارالفنون از کتب وی استفاده کرده است، البته یکی از معایب این کتب این است که وی نظرات سیاسی و گاه جانبدارانه خویش را بیان نموده است.

از جمله منابعی که در این پژوهش به غایت از آن استفاده شد، روزنامه های عصر قاجار بوده است اهمیت آنها از این جهت است که اطلاعات مشابهی از دارالفنون و پزشکان و نوآوری های علمی این دوره می دهند.

روزنامه های دیده شده روزنامه های وقایع التفاقیه که در شماره های متعدد منتشر می شد به عنوان منابع دسته اول دوره قاجار به شمار می آید و روزنامه دولت علیه ایران، روزنامه ملتی، هفته نامه دانش، مجله تعلیم و تربیت، ماهنامه عالم النسوان، مجله یادگار و مجله یغما و ... از جمله منابع دیگری که به عنوان مرجع تکمیلی مورد استفاده قرار گرفت که مطالب بسیار مفیدی درباره پزشکی و داروسازی دوره قاجار ارائه داده اند.

اسناد و نسخه های خطی

یکی دیگر از منابع استفاده شده، در این پژوهش اسنادی می باشد که در کتابخانه اسناد ملی ایران موجود است. این اسناد منبعی موثق درباره اوضاع داروسازی و داروخانه های ایران ارائه می دهد. در این پژوهش از اسناد بسیار درباره داروخانه ها و مجوز آنها در سراسر ایران استفاده شده است.

گروه بعدی منابع دسته اول نسخه های خطی می باشند که نگارنده ابتدا با فهرست بندی نسخه های خطی و یافتن آنها، استفاده های مفیدی از آنها نموده است این نسخه های خطی که آثار داروسازان و پزشکان دوره قاجار می باشد مطالب و اطلاعات مهم و کمیابی از داروسازی در این دوره ارائه می دهند و نظر هر یک از داروسازی درباره گیاهان دارویی یا داروهای فرهنگی در این کتب مشخص می شود و بهتر می